

BİRİNCİ MEŞRUTİYET MECLİS-İ MEBUSANININ ELE ADLIĞI BAŞLICA SORUNLAR (II)

Dr. Sina AKŞİN

a. Cemaatlerarası İlişkiler :

Cemaatlerarası ilişkiler, Meclisin yapısı ile yakından ilgili olduğundan, bu konuyu ilk başta ele almak istiyorum.

1) Cemaatlerarası ilişkiler ilk kez 4. birleşimin tutanağında, Meclisin tatil günleri dolayısıyla söz konusu olmaktadır. Bu konuda şu bilgiyi buluyoruz :

«Evvelemerde evvelki içtima-i hafide tatil eyyamına dair sebkat eden müzakerenin mazbatası okundu. (Reis Efendi evve-l emirde tatile razı olmadığı halde yalnız cuma günü tatile muvafakat gösterdiği, fakat ekseriyyet-i âra ile pazarın dahi tatilde dahil olduğu) ilân kılındı.» (24 Mart 1877, I, 32).

Müslümanolmıyan mebuslar çokluk olmadıklarına göre, Pazarın da tatil olmasından yana bir karar alınması, bu konuda müslüman mebusların da olumlu ya da çekimser oy vererek müslümanolmıyan mebusları desteklediklerini ortaya koyuyor. Yahudiler için Cumartesi gününün de tatil olmasının pek söz konusu olmadığı, ya da olduysa da bunun kabul olunmadığı anlaşılıyor. Böyle bir şey olsaydı Meclisin verimi herhalde hayli azalmış olurdu.

2) Tatil günleri ile ilgili görüşmeler gizli oturumda yapıldığı için bunların cemaatlerarası bir sürtüşme olarak geçip geçmediğini bilmiyoruz. Ama 8. birleşimdeki olay bir sürtüşme sayılmalıdır (28 Mart 1877). Padişahın açılış söylevine verilecek cevap görüşülürken ilk yazıda gördüğümüz söyleşme olmuştur (I, 52). Oysa Padişahın söylevinde, çeşitli cemaatlerin dillerinin korunduğu açıkça söyleniyordu : üstelik bundan kıvanç duyuluyordu. Vasilaki Efendinin istediği yalnızca bunun Mebusanın vereceği karşılıkta da yer almasıdır. Ahmet Vefik Paşanın böylesine zararsız bir isteğe çıkışması, ve üstelik özgürlüksever bir mebus olan Rasim Beyin (Edir-

ne), Vasilaki Efendinin sözlerini Paşa gibi yanlış anlaması, Türk ulusçuluğunun korlanmağa başladığına bir işarettir.

3) 7 Nisan 1877 birleşiminde Vilâyat Kanununun 9. maddesi dolayısıyla uzunca bir görüşme olmuştur. Bu madde şöyle idi : «*Nahiye Meclisi âzası nahiyenin cesametine ve nüfusunun kesretine göre nisfı müslim ve nisfı gayrı müslim altıdan on ikiye kadar olur.*»

Bu maddeye karşı çıkan Selânikten Vasilâki Bey şöyle dedi :

«*Bizi, buraya meb'us diye gönderen kırk milyon ahali islâh-ı idaresini bizden beklediği gibi âlem «Bakalım şu Osmanlılar, padişahlarının ihsan buyurduğu kanun-i esasînin ahkâmını anlayabildiler mi ve anlamaya iktidarları var mı ve anlayıp da icrasını isterler mi» diye gözlerini bize diktiler. Şimdi, ahali arasında tefrikayı ibka eden bu gibi ahkâmı kabul eder isek, hakkımızda peyda olan hüsn-i niyyet ve ümidleri tekzib etmiş olacağız. Mesuliyet vahimdir, iyi düşünelim.*» (I, 84).

Demek ki Vasilâki Bey maddenin bu biçimde olmasını Osmanlılığa ve Osmanlılar arasında varolması gereken eşitliğe aykırı görmektedir. Yine hristiyan olan Suriye mebusu Nikolaki Nufel Bey ise maddenin Kanun-u Esasîye aykırı olmadığını («*Osmanlı namı bizi cami ise de cemaat isimlerini imha etmez*») ve üstelik gerekli olduğunu, yoksa her zaman bütün meclis üyelerinin çoğunluk cemaati adaylarınca kazanılacağını, azınlığın hiç temsil olunmayacağını ileri sürüyordu. Edirnedeki Rupen Efendi de bu görüşü destekliyor, fakat yeni düzen sayesinde ileride durumun düzeleceğini bildiriyordu :

«*Efendim, milletler beyninde noksanî-i terbiyeden naşi şimdiye kadar az çok taassub eserleri vardı. Saye-i padişahîde bu kerre Osmanlı namının tamimi bunun da def'ine kifayet edecektir. Ancak bu def senelere muhtaçtır. Şimdiye kadar mektebler ayrı idi. Madem devletimiz mekâtibi himayesi altına alacak, o zaman evlâdlarımız bir yerde terbiye görecekler ve bir efkâra hizmet edecekler.*» (I, 86).

4) Müslümanolmayanların Osmanlı Devletinde zulüm altında yaşadıkları bahanesiyle Rusya savaşı açınca, birçok müslümanolmayan mebuslar, Rus korumasını reddettikleri, Osmanlı ülkesinde müslümanolmayanların müslümanlarla kardeşçe yaşadığı, herne kadar düzeltmeler gerekliyse de bunların Kanun-u Esasî düzeni sayesinde gerçekleştirileceği yolunda söylevler verdiler. Bu arada Rusyada ortodoks mezhebinden olmayanlar için vicdan özgürlüğü bu-

lunmadığı da belirtiliyordu. Konuşmaların sonunda Suriyeden Nakkaş Efendi (Marunî katoligi) şöyle dedi :

«*Şu irad eylediğimiz nutuklar hemen birdenbire söylendi. Bir gün, beş gün evvel malûb (malum?) olub da, düşünülerek, taşınarak söylenmedi. Herkes hissiyat-ı hazırası ne ise onu arzyledi; bu isbat eder ki, işin içinde iğva ve teşvik yoktur.*» (25 Nisan 1877, I, 179).

Böylece Rusyanın savaş açması, cemaatlerarası bir dayanışma gösterisine vesile olmuştur.

5) 30 Mayıs 1877 de yapılan birleşimde Vilâyat Belediye Kanunu görüşülürken bir sürtüşme olmuştur. Tasarıda, Belediye Meclisine üye olabilmek, Türkçe konuşabilmek koşuluna bağlı tutulmuştu. Bunun üzerine şu görüşme geçmiştir:

«*Nakkaş Efendi (Suriye) — Burada bir de (türkçe tekellüm) lâkırdısı varki, bazı ahaliye mani-i hürriyet olacaktır. Meselâ Beyrutta pek çok kimseler türkçe bilmez.*

Reis — Dört yıldan sonra akli olan türkçe öğrensin.

Bir meb'us — Türkçenin bilinmemesinde ne mazarrat var?

Reis — İttihada manidir. İnşaallâh nasihatımızı kabul ederler de türkçe öğrenirler.

Sebuh Efendi (İstanbul) — Türkçe bilmeyi mecalis-i saireye tahsis etmedik de niçin idare-i belediyyeye tahsis ediyoruz?

Ahmet Muhtar Efendi (Erzurum) — Meclis-i idarelere türkçe bilmeyi değil, okumayı dahi tahsis ettik.» (I, 313).

6) 1856 Islahat Fermanı müslümanolmıyanların da askerlik yapacaklarını ilân etmiş olmasına rağmen, ne hükûmet bunların askerlik yapmasını, ne de onlar asker olmayı istememişlerdir. Oysa, ikinci dönemde Padişahın açış söylevinde, müslümanolmıyan uyrukların da askere alınmaları yolunda bir karara varıldığı belirtilmişti. (II, 7). 2 Haziran 1877 birleşiminde Muvazene-i Maliyye Kanunu görüşülürken Vasilâki Bey bütçeden askerî bedel kaleminin çıkarılarak bütün Osmanlılara eylemli (fiilî) askerlik ödevinin yüklenmesini istemiştir. Oysa o sıradaki usûle göre, askerlik yapacaklar adçekmeyle (kura) saptanıyor, bunlar da bedel denen parayı vererek bu ödevi yapmaktan kaçınabiliyorlardı. Müslümanolmıyanlar hiç askerlik yapmıyorlar, hep bedel ödüyorlardı. Vasilâki Beye göre,

«Kan dökmek vazife-i asliyyesi her bir evlâd-ı vatanın boynunun borcudur. Kan ne satılır, ne de alınır.» (I, 323).

Bu sözler alkış görmekle birlikte, her yanda bir takım kaygılar uyandırmıştı. Solidi Efendi (İstanbul) aynı birleşimin ikinci oturumunda

«Umum ahaliden asker alınmasını bazı gazeteler yazdığı gibi bazı gazeteler dahi bunun caiz olmayacağı suretini gösteriyorsa da ahalinin hemen düşman karşısına gönderileceği zannı yanlış olduğundan bu nizam usûl ve kaidesi dairesinde icra olunacaktır.» demiştir. (I, 326).

Bunlar müslümanolmıyan ahalinin kaygılarıydı herhalde. Hükümetin kaygıları ise 4 Haziranda Ahmet Muhtar Efendice (Erzurum) dile getiriliyordu. Müslümanolmıyanların ödiyecekleri bedeller 1.181.000 lira tutuyordu. Devlet yeni asker değil, eldeki askerin gereksemelerini karşılayacak para istiyordu. Maliyenin durumu düzelinceye değin, bedel alınması gerekiyordu. Bu arada isteyenler gönüllü olabilirdi. (I, 330-1). Bu görüşler doğru olmakla birlikte, ayrıca, gaza ve cihat temeli üzerine oturtulmuş bir devlette müslümanolmıyanların askerlik yapmalarının müslümanların hiç te kolayca içlerine sinecek şeylerden olmadığı besbelliydi. Müslümanolmıyanların askerliği işi, dostlar alışverişte görsün gibisinden bir işti. Amaç, Avrupaya «Bakın, meşrutiyet düzeninin bütün gereklerini yerine getiriyoruz» diyebilmektir. Yoksa gerçekte kimsenin böyle bir şey istediği yoktu.

İkinci dönemde Padişahın açış söylevine verilecek cevap söz konusu edilirken müslümanolmıyanlardan daha belirli bir tepki geldi. Cezair-i bahr-i sefîd (Ege adaları) mebusu Kıbrıslı Zafiraki Efendi dedi ki :

«Şu sırada varidat-i maliyyeyi tenkis ile nice asırlardanberi esliha ile me'lûf olmayan ve terbiyeleri lâzimesince menhuf (menkus?) bulunan bir ahalîyi sunuf-i askeriyede istihdam etmek devletçe ve mülkçe muhassenatlı olup olmadığı mütalea-i amîkayâ muhtaç olduğundan...» (3 Ocak 1878, II, 64).

Oysa 2 Haziran 1877 birleşiminde Vasilâki Bey, Köse Mihal ve Evrenos gibi, tarihten birçok örnekler vererek müslümanolmıyanların askerlikte büyük yararlıklar göstereceklerini kanıtlamağa çalışmıştı. (I, 324).

7) Ayır ayrı ulusların bir ülkede bulunması dolayısıyla ortaya çıkan sorunlardan önemli bir sorun da memurlarla ilgilidir. 19 Ocak 1878 de Yanyadan Harito Efendi, memurların yerli halkın di-

lini bilmemeleri sonucu olarak birçok uygunsuzlukların ortaya çıktığından yakınıyordu. (II, 167). 9 Şubat 1878 de Türkçe bilmiyen birinin memurluk istemek için bir dilekçe vermesi üzerine bazı tartışmalar olmuş, bu arada Erzurumdan Giragos Efendi, bazı Türkçe bilmiyenlerin taşrada resmî mevkiler elde ettiklerini açıklamıştır. (II, 360). 26 Ocak 1878 de Suriye mebusu Abdurrahim Efendi memur atanmasında cemaatler (din esası) ve uluslar arasında eşitliğin gözetilmesi gibi çok hassas bir konuya değinmişti :

«*Hürriyyet-i şahsiyye ne ile hâsıl olur? Ne ile vaki' olur? Müsavat ile olur. Devlet-i osmaniyye bu müsavatı çoktan bize bahş etti; fakat sözle çoktan ihsan etti, ama yoktur! Neden yok? Acaba altı yüz seneden şimdiye kadar makam-ı sedâret ve makam-ı meşihat, Maliye nezareti gibi me'muriyetlere Suriyeden hiçbir zat nâil oldu mu?*» (II, 222).

Bu sözler üzerine Başkan, Efendinin sözünü kesmeğe kalkışmış, ve sonunda eşitlik konusuna hiç dokunmadan, salt özgürlüğün vahşet olduğunu belirten bir söylev vermek zorunluluğunu duymuştur. Ama arada ileri geri bir hayli söz söylenmiştir. Sonuç olarak genel kurul Başkanın bu durumdaki davranışını pek anlamlı, herhalde savaşa ilgili olan şu sözlerle onaylamıştır : «*Evet efendim, evet, fakat muvakkaten!*» (II, 223-4).

8) Doğrudan doğruya savaşa ilgili olarak ortaya çıkan cemaatlerarası bir sorun da Aydından Mina Efendice ortaya atılmıştır. Ermeni milletinin büyük devletlerden bağımsızlığını istediği yolunda gazetelerde çıkan bir haberin doğru olup olmadığının Bab-ı Âliden öğrenilmesini istiyordu. Buna karşı Suriyeden Halil Gaanem Efendi kimsenin Ermenilerin bağlılığından kuşkulandığını söylemiş, Başkan da böyle birşey sorulmasının yersiz olacağını belirtince işin üstünde daha fazla durulmamıştı. (29 Ocak 1878, II, 248).

Ayrıca, Rus ordularının önünden kaçıp göçen Çerkeslerin, yolları üstünde rastladıkları hristiyan köylerini yağmalayıp ahalisini kılıçtan geçirdikleri, yüzlerce hattâ binlerce çocuğu köle olarak yanlarına aldıkları, çocuk ve eşyanın bir bölümünü İstanbulda sattıkları ileri sürülmüştü. (II, 327-9). Buna karşılık, Çerkesler üzerine söylenen bu sözlerin Osmanlı hükûmetini dünya kamu oyu önünde kötü duruma düşürmek için düşmanca uydurulmuş yalanlar olduğu yolunda bir savunma yapılmıştır. (II, 334-7). Çerkesler konusundaki görüşmelerde müslüman-müslümanolmayan karşıtlığının iyice su yüzüne çıktığı, tutanakları okurken, belli oluyor. O zamanlar bu ve bundan önceki bölümde olan bitenleri (7. ve 8. bölümler) izliyenler herhalde «*Bu işten hayır gelmiyecek!*» diye dü-

şünmüşlerdir. Bu görüşmelerin hükümet çevrelerini ve özellikle Pa-dîşahı nasıl korkulara kaptırdığı da tahmin olunabilir.

b. Memurlardan Yakınma :

Mebusların belki en fazla ele aldıkları konu memurlar ve halkın onlardan çektikleri olmuştur. Bu bakımdan Meclisteki görüşmelere uzun yüzyılların baskısından sonra 5 ay kadar bir süreye sığdırılmış büyük bir içboşaltma olarak bakabiliriz. Memurları kınamak konusunda Meclisin müslüman, müslümanolmayan, ilerici, gerici demeden hemen kolaylıkla birleşmesine, bu konuda söylenen söylevlerin uzun alkışlarla karşılanmasına bakılırsa, kalem efendileri takımından pek az kişi mebus olabilmüş demektir. Ya da varolan, memurluk ve subaylıktan gelen mebuslar da bu yakınmaları haklı görmüş, hiç olmazsa seslerini çıkarmamışlardır.

Bu konuda tutanaklarda çok örnekler var. Bunların bir bölümünü sıralıyalım.

1) 7 Nisan 1877 de Ankaradan Süleyman Refik Bey şöyle diyor :

«Mülkümüzde tevelliüd edegelen bir takım fenalıkların ekserisi, büyük ve küçük memurinin su-i hal-ü ef'alinden ve kavanin-ü nizamata tevfikân mücazat ve mükâfat muamelesinin icra olunmamasından ve hükm-i kanun kâğıd üzerinde kalmasından ve mefasid ve bedhahane meydan verilmesinden neş'et eylemiş bir keyfiyet bulunduğunu içimizde tasdik etmeyen bir kimse yoktur, zannederim.» (I, 88).

2) 14 Nisan 1877 de Yenişehirlizade Ahmet Efendiye (İzmir) göre,

«(...) Her birimiz on, on iki günlük yerlerden geldik. Şu mülke, şu devlete hizmet için. Defterdarların valilerin meclislerde bulunmalarından dolayı görülen mahzurları, mazarratları açıp ortaya koymalıyız. Vükelâ hazeratı da sözü açıp ortaya koymalı. Defterdarların devlete ettiği hakareti, mazarratı, ziyarı ortaya koyarsak hayâ edilir. Bizim defterdar hakkında gelen evrakı, Hurşid paşa hazretlerinin zamanında yapılan evrakı istemeli, bakmalı. İllâllah artık, bu defterdarların elinden, illâllah! Bu söz meclisin hey'et-i umumiyesi tarafından alkışlandı.» (I, 112).

3) Konyadan Simon Efendi, 17 Nisan 1877 de Vilâyat Nizamnamesi görüşülürken memurlar üzerine kişilerin yaptığı yakınma

ve başvuruların bir sonuca ulaşamadıktan başka, geri tepip o kişileri zarara soktuğunu ileri sürüyor. (I, 124).

4) Suriyeden Nikola Nakkaş Efendi, memurların unvan ve maaşları ile ilgili bir demecinde, memur durumunun düzelmesi için memurlara işlerinde güvenlik, emeklilik hakkı, ve bir suçları görüldüğünde hemen ceza vermek yoluna gidilmesini salık vermektedir. (21 Nisan 1877, I, 145-7).

5) 3 Mayıs 1877 de Vilâyat Nizamnamesi görüşülürken «Rados meb'usu» şöyle diyordu :

«Efendim, taşralarda vergi marttan marta tahsil olunur. Tahsildar zabtiye ile gider, muhtarı bulur. Fakat, bir kere değil, on kere gider. Bunların bir senelik masarifini fukara verir.» (I, 193).

Bunun gibi, 7 Ocak 1878 de bir mebus, illerde kurulması tasarlanan tarım müfettişliklerine şu sözlerle karşı koymuştur :

«Sâniyen, gerek Rumeli ve gerek Anadoluda ahalîmizin çoğu nizamiye, müstahfız, redif olarak mevki-i harbde olduğundan ziraati kadınlar, çocuklar icra ediyor. Bizde öyle mükemmel ziraat âletleri yok. Bazı mahaller var ki çift sürüyoruz. Gidecek me'murları bunları mı muayene edecek?

Bir de gider iken aldığı maaşın üç aylığını masarif-i râhiyyesine sarf edecek, sonra me'mur olduğu vilâyet merkezinden yanına birkaç zabtiye alıp köy köy gezecek, kuzu kesecek, tavuk kesecek.' (Etraftan pek doğrudur pek doğru).» (II, 100)

6) Vasilaki Bey 42. (2 Haziran 1877) birleşimde Muvazene-i Maliyye Kanunu görüşülürken memurlara geçinebilecekleri kadar para verilmesini, ama fazla memur tutulmamasını, fazla olunca memurların işleri aksattıklarını ileri sürüyor. (I, 322).

7) Maraş ve Burdur mutasarrıflarından yakınma (I, 336; II, 357-8), hem memur hem azledilmiş maaşı alanlar (I, 350), Nafia Nezaretinin bir iş yapamaması, elinden geldiği halde demiryolu kurmaması (I, 355), gibi konular da yer almıştır görüşmelerde.

8) Simonaki Efendi 14 Haziran 1877 de şöyle diyordu :

«(...) Biz dahi her birimiz meb'uslukdan buraya azimetimiz esnasında bizi meb'us intihab edenler ile mülâki olduğumuzda milletin birinci matlûbu olan evvel-emirde hükkâm ve me'murînin islâh-ı ahvaliyle beraber bunların sû-i ef'al-ii harekâtından ve ale-l-husus idare-i keyfiyyenin netice-i mahsulû olan zulm-ii teaddî kaziy-

yelerinden asûde ve emin olmak hususundan ibaret idiği anlaşıl-
mıştı ve milletin bizden en evvelki istediği bu değil miydi? (...)

(...) İmdi bizim müekkillerimiz olan millet iyi bilmiş olsunlar ki biz hiç bir vakitte vazife ve farizamızda kusur etmedik ve hattâ islâh-ı me'muriyyet ve mübayaat ve sarfiyatta görülen israfat hakkında bağırdık, çağırdık ve çok da gürültüler ettik. Çi fâide ki tesir edip de en evvel ve en ziyade matlûb ve arzu eylediğimiz usûl ve nizamname lâyihaları daire-i mahsusasından yapılab da bize gönderilmedi. Bu babda biz mazur olduğumuzdan aslâ kabahatimiz yoktur.» (I, 370).

Yine bu konuda 9 Ocak 1878 de Suriyeden Bedran Efendi di-yordu ki :

«(...) Mahkemeler ve jandarma teşkilâtı hakkında ... (kanunlar) birinci derecede ehemmiyet taşımaktadırlar. Benim memleketimde, iki yüz hırsızdan başka birşey olmayan iki yüz jandarmamız var.» (II, 108).

9) İstanbuldan Solidi Efendi, Mekteb-i Sultanî ile ilgili olarak 27 Haziran 1877 de,

«Hukuk mektebi mutlak bir zarurettir. Devlet ilmî malûmatı olan me'murları, şiddetle ihtiyacımız olan iyi hâkimleri te'min edecektir. Mahkemeler, hukukun ne olduğunu bilir hâkimlerimizin yokluğu yüzünden âdaletin dağıtıldığı yer olmakdan çıkmış, başka bir şey olmuştur.» diyor,

ve Nikola Efendi adına birinin serbest bırakılması konusunda bir mahkeme ilâmı olduğu halde 9 yıl hapiste bırakıldığını ileri sürüyordu. (I, 393). (Mahkemelerin acınacak durumu için ayrıca : II, 114). Sivastan Kevork Efendi 2 Şubat 1878 de diyordu ki :

«(...) .. meselâ geçen senelerde Amasya sancağına tâyin olunan nâib okumak ve yazmak asla bilmediğinden maada hattâ yazılı evraki doğru ve ters tuttuğunu fark etmez idi ve mühürünü dahi ters basmamak için üzerinde kaz ayağı misillû bir nişan var idi.» (II, 288).

Bu söylenenlere inanmak belki biraz zor, ama önemli olan Mecliste ciddî olarak böyle şeylerin ileri sürülmüş olmasıdır. Söylenenler pek inanılmaz gözükseydi diğer mebuslara, elbette kalkıp birşey söylerlerdi. Oysa kimse itiraz etmemiştir.

10) 17 Ocak 1878 de Ankaradan Tefvik Efendi kayıricılık (iltimas) konusuna parmak basarak diyordu ki :

«(...) ... tanzim-i mekâtibin bu babda bir dereceye kadar faydası inkâr olunamaz ise de yalnız bunun ile matlûb veçhile islâh-i me'mûrîn kazıyyesi hâsıl olamayacağı derkârdır; zira hukkâm-i şer' için bundan on, on beş sene mukaddem pek âlâ bir mekteb küşad olunduğu halde hâlâ hükûmet-i şer'iyyede ehliyetsiz adamlar istihdam olunmakta olduğu herkesin malûmudur. Bu işin sureti matlûbede cereyanı, bizce âdet hükmünde iki şey vardır ki birisi nâ-becâ (yersiz) merhametten münbais iltimas, diğeri dahi siyanet-i akarib (akrabalar) maddesidir, bunların bertaraf olmasına mütevakıf olduğunu ihtar ederim.» (II, 152).

Mebuslar, okumuş memur elde edilebileceğine ve bu yoldan durumun belki biraz düzeleceğine inanıyorlardı, ama nasıl çözümleneceğine bir türlü akıl erdiremedikleri bir şey var idiyse, o da kayırcılıktı. Öyle ya, son çağlardaki Osmanlı düzeni içinde herhalde bu denli kökleşmiş bir gelenek pek yoktu. Bu yüzden olacak, okullardan iyi memurlar yetişinceye değin, eldeki en iyi memurları seçmek, ve iyi memur olabilecek kişileri ayırıp onlara yaraşır memurluklar bulunmasını öneren Yanyadan Abdül Bey, bu işi bir komisyona vermek istiyordu :

«... yalnız zikrolunan komisyon âzâsı muhik ve âdil olmak zann-ı âcizanemce, biraz güçtür; çünkü bizde, malûmunuzdur ki, herşey iltimasla olur. Komisyonda nâ-êhlin biri büyük yerden bir tezkire getirecek olursa birinci dereceden şehadetname verileceği ve istediği me'muriyete tâyin olunacağı kabil-i inkâr değildir; bunun çaresini bulmak için hey'et-i kirâmın dikkatini celb ederim ve bana kalırsa şu komisyonda bulunacak âzâ lisanımıza âşına olmak şartıyla âdil ve muhik birkaç zatın memalik-i ecnebiyyeden celb etmekten başka çare bulamıyorum.» (30 Ocak 1878, II, 265).

Ama memur yolsuzlukları dolayısıyla çaresizliği daha da ileri götürenler vardı :

«Kozanlı Mustafa Efendi (Adana) — (...) Me'murînin ıslahı : Siz zanneder misiniz ki mektebler yapmalı, bilmem ne yapmalı! Canım, me'murînin halini bilmez misiniz? Ama hoca ne kaba saba bir hocalık etti, burası kürsi midir? dersiniz; fakat bize lâzım olan diyanettir. Bunu sadr-ı âzama ve lâzım gelen me'murîne arz etmeli; ben ayrıca da arz ederim. Kerem edin, pek rica ederim.» (19 Ocak 1878, II, 170).

Burada dikkati çeken bir şey de Hocanın dinsel bir çare ileri sürdüğü için diğer mebuslardan özür dileyen halidir. (Buna kar-

şılık Abdül Bey «mandacı» anlayışı için özür dilemeyi gerekli görmüyor). Oysa, Kanun-u Esasî başta olmak üzere bu yüzyılın bütün düzeltme girişimleri - Tanzimat, Islâhat, Avrupadan alınan çeşitli yasalar - hep Şeriat adına yapılmıştır. Belki ilk zamanlar bu inandırıcı oluyordu. Ama, Hocanın halinden görülüyor ki, Batıdan gelen bir takım yenilikler için bulunan dinsel gerekçeler kimseyi kandırmamaktadır, herkes kanmış görünmektedir.

Memurların acıklı durumu söylenmekle bitecek ya da çözümlenebilecek türden olmadığı için, ikinci dönemde bazı mebuslar bu konudan bıkip usandılar :

«Gaanem Efendi (Suriye) — Bu me'murların Allah belâlarını versin! Her gün bunlardan bahsediyoruz. Rica ederim, reye müracaat buyurunuz da bitsin. Bu iş için yarım saatten beri idare-i lisan ediyoruz. Reye müracaatle buna karar verelim.» (23 Ocak 1878, II, 195).

«Mustafa Efendi (Selânik) — Şimdiye kadar gerek kürside ve burada olunan müzakere hep me'murların fenalığını müincer oluyor. Bu bahsî artık biz terk etsek, rica ederim âzâ-yi kirama ... Bir madde olursa onun iktizasını tezekkür edelim; zîra her gün artık tadı kaçır!» (24 Ocak 1878, II, 208).

c. Savaş Yolsuzlukları :

10-12 Nisan 1877 tarihleri arasında Karadağ sorunu üzerine yapılan görüşmelerde de belirttiği üzere (I, 101-2), Meclisin pek ulusçu olan havasına bir de mebusların memurlara karşı sert tutumu eklenince, savaş yolsuzluklarının ne denli kızgın bir tepkiyle karşılanacağı tahmin olunabilir. Meclisin bu tutumu, halkın, ve daha önemlisi, İstanbul halkının isteklerine uygundu. Fransız İhtilâlinde olduğu gibi, başkent halkı, bütün ülke nüfusuna göre sayısı az da olsa, çok kez onun davranışları siyasetin canalıcı noktalarında etkili olur. Patrona Halil, Kabakçı ayaklanmaları ve Softalar Kıyımı belki pek büyük ölçüde «İstanbul» ayaklanmalarıdır. Bu sırada ise Ardahan kalesinin, önemli sayıda ve nicelikte asker, yiyecek ve geç olduğu halde, bir iki vuruşmadan sonra hemen teslim olması ilmiyye öğrencilerini ayaklandırmış, bunlar Meclise gelip gösteride bulunmuşlardır (24 Mayıs 1877). Böyle bir gösteri - hiç kuşku yok - mebuslara birçok konularda, ve bu arada özellikle savaş yolsuzlukları konusunda yürek vermiştir. Bu son gösteri üzerine hükûmetin yayımladığı bildiri her zamanki türdendi. Olayın «halkın mübalâğaya olan meyl-i tabiîsine mebni» büyütüldüğü, oysa işin «hakikat-i hali idrak meziyetinden hâli 4, 5 sebük-mağz (akılsız) ile onlara

pey-rev olan (uyan) birkaç sade dilânın (bönün) azimeti (gidişi)» yüzünden çıktığı, kalan kalabalığın seyirci ve meraklı olduğu, zaten «*böyle hadşe-bahş-i ezhan (zihinleri tirmalayıcı) olabilecek cemiyete ön ayak olanlar*»ın «*ahz ü girift*» edildikleri (tutuklandıkları) bildiriliyordu. (I, 291).

Meclisin savaş yolsuzlukları için önemli bir çıkışı, Selânikte üstenci (müteahhit) tarafından asker için yapılan peksimetlerin Halepten Nafi Efendinin anlatışıyla «*hayvanlara yedirilemeyecek kadar fena*» olması dolayısıyla ortaya çıkmıştı. Bu sözü Seraskerlik levazım reisi Hasan Paşa kabul edip suçluların araştırılacağını bildirmişti. Bundan sonra Selânik Defterdarının adı anılmış, Nafi Efendi bu adamın derhal azlolunup muhakeme altına alınmasını önermiş, bu önerge kabul olunmuştu. Ondan önce Rupen Efendi, Defterdarın elinden böyle bir şey çıktıysa, orduyu zehirlediği için kanının helâl olduğunu ileri sürmüştü. (I, 394). İkinci dönem tutanaklarından öğreniyoruz ki Defterdar, muhakeme edilmek bir yana, henüz azlolunmamış bile! (Rupen Efendi, 23 Ocak 1878, II, 193).

İkinci dönemde ilk ele alınan savaş yolsuzluğu, Mersin gemisi olayıdır. Bu gemi, 7-800 asker ve 200.000 lira değerinde mal ile Trabzondan İstanbul'a gelirken yolu bir Rus savaş gemisince kesilip teslim alınmış. Gemide Doğudaki orduların askerî postaları da varmış. Oysa Karadenizde Osmanlı donanması Ruslarinkine üstün olduğu gibi, hükûmet Rus kıyılarını abluka ettiğini de bildirmişti. Hükûmetin bir diğer savsaklaması da, gemi kaptanının Dalmaçyalı olmasına rağmen savaşta Karadenizde görevli kılınması idi (31 Aralık 1877, II, 30-1, 33-4, 86-91). Bu uğurda Harbiye Nazırı Sait Paşa adamakıllı sıkıştırılmıştı. (II, 86-91, 5 Ocak 1878). Padişahın açış söylevine Mebusan Meclisinin verdiği cevapta da savaşta idaresizlikler bulunduğu açıkça bildirilmişti. (II, 12). Aydından Emin Efendi 3 Ocak 1878 de verdiği bir söylevde, savaş yolsuzluklarını dikkati çeken derin bir anlayışla enine boyuna işlemişti. (II, 70-3).

Fakat hükûmet, Meclisin eleştirmelerine karşı umursamaz bir tutum takınmağa başlamıştı. Bahriyeden istenen bir açıklamanın gecikmesi üzerinde bir kez durulmuş (II, 74), sonra yeniden bu konu ele alınmıştı :

«*Astarcılar Kethüdası Hacı Ahmed Efendi (İstanbul) — Emin Efendinin buyurduğu doğrudur. Geçen gün Serasker paşa gelip izahat verecekti, vermedi. Sonra Bahriye nazırı gelecekti, gelmedi, izahat vermedi ve verdiği izahat kâfi olamaz. Umum meclisimize izahat verecekti. Âzâ-yi kiramın dediği gibi hiçbir şey anlayamayarak, hiçbir şey sormayarak yalnız meb'usanın vazifesini reddederek*

kendileri vazifelerini icra ediyorlar, gazetelerle bastırıyorlar. Bununla tebrî-i zimmet ettiğini zannediyorlar.» (II, 131).

Meclisin eleştirmeleri karşısında hükûmet yine de bir takım tedbirler almayı, kamuoyunu hoşnut kılmak bakımından gerekli görmüş, ve savaş bittiğinde yapılmış yolsuzluklardan dolayı sorumlu olanların muhakeme edileceklerini bir hattı hümayunla belirtmişti. Ama yolsuzluklar listesi kabardıkça kabarıyordu. Örneğin Redif Paşa, (ileri sürüldüğüne göre) sıkıyönetim bildirisinden yararlanarak düşman olduğu Mahir Bey adında birini sürgün etmiş, o da dilekçeyle Meclise başvurmuştu (22 Ocak 1878, II, 182-7). Savaş sonunun görünmesiyle birlikte aralarında Mehmed Ali Paşa ve Mahmut Nedim Paşa da olmak üzere, birçoklarının yüce divan ve harp divanına verilmesi Ankaradan Tefvik Efendi tarafından istendi. (II, 296-301). (Mahmut Nedim Paşanın muhakemesi daha önce de istenmişti - I, 262). Oysa hükûmet iyice vurdumduymazlığa vermişti kendini. Mâhir Bey ve diğer sürgünler üzerine ve donanmanın durumu üzerine bilgi istendiği halde, hükûmete yazılan yazılar için cevap süresi olan 15 gün birinde geçmek üzereydi, diğerinde geçmişti. (4 Şubat 1878, II, 304). Meclisin işi gücü hükûmete üsteleme (*te'kid*) yazıları yazmak olmuştu. (II, 388). Diğer bir eleştirme konusu da sıkıyönetim idi. Sıkıyönetimin ilân olunduğu birçok yerlerde böyle bir tedbire gitmenin gereksiz olduğu ileri sürülüyordu. (II, 394-5).

ç. Meclis-Hükûmet İlişkileri :

Bu bölümde Meclisin, savaş yolsuzlukları dışında, yavaş yavaş kişiliğini nasıl bulduğu, ve bu kişilikle Meclisin nasıl hükûmete karşı tutumunu oluşturduğu izlenecektir. Bu yoldan, hükûmetin de Meclise karşı tutumu belirmiş olacaktır.

1) 16 Mayıs 1877 de Yenişehirlizade Ahmet Efendi (İzmir) halkı savaş için ek vergiler ödemeğe ve bağışlar yapmağa isteklendirmek için hükûmeti fedakârlıkta bulunmağa çağırdı. Aynı zamanda da Mahmut Nedim Paşanın da muhakeme edilmesini istiyordu. Meclisin uysal bir Meclis olmayacağı iyice anlaşılıyordu (I, 262).

2) 28 Mayıs 1877 de de Sofyadan Feyzi Efendi kaime basımında gereksiz harcamalarda bulunduğu için hükûmeti eleştiriyordu. (I, 300).

3) Meclise gönderilip de hükûmete iletilen dilekçelerin üç aylık süreye rağmen cevapsız kaldığı dikkati çekiyordu. Bu konuda Edirnedden Rasim Bey,

«Devlet reisinden, meclis ile hükûmet arasındaki işleri ihmal eden bütün nazırların, bütün me'murların tecziyesini rica edecek bir teklifi ileri sürdüğü takdirde, hiç bir arkadaşın itiraz etmeyeceğinden emin olduğu»

nu söylüyor ve bu sözler «mükerrer alkışlar»la karşılanıyordu. (12 Haziran 1877, I, 360, *La Turquie*'den). Yukarıda da belirtildiği üzere Meclis, en gerekli olan yasa tasarılarını sunmayıp, az önemli yasalarla kendisini uğraştırdığı için hükûmeti suçlu buluyordu. (I, 370). Bu konu ikinci dönemde de ele alınmıştır. 9 Ocak 1878 de Ruppen Efendi gerekli yasa tasarıları yerine önemsiz tasarıları önce sunmakla Devlet Şûrasının Meclisle eğlendiğini ileri sürdü. (II, 108, *La Turquie*'den). Aynı konu ertesi gün Suriyeden Abdürrahim Bedran Efendi tarafından ele alınıyordu. (II, 112).

4) Her ne kadar Meclisteki eleştirmeler ve dolayısıyla Meclis üzerine hükûmetin ne düşündüğünü kendi açıklamalarından bilmiyorsak da, vekillerin ve Padişahın ne denli «Osmanlı» kafası taşıdığını davranışlardan kesin olarak çıkarabildiğimize göre, onlara en çok hangi eleştirmelerin dokunacağı da tahmin olunabilir. Bunlar özellikle baştakilerin kişilerine dokunan eleştirilerdir. Siyaset ve düşünce alanındaki eleştirilere aldırmamak bir ölçüde daha kolaydı bu kimseler için.

Kişisel eleştiriye örnek olarak, Sadık Paşanın az iane verdiği söz konusu edilmesini sayabiliriz. (17 Ocak 1878, II, 155). Görünüşte kişisel olmıyan fakat Padişahı gocunduracak bir eleştiri konusu Mösyö Zarifi'nin yolsuzlukları idi. M. Zarifi Rum bir bankacı (sarraf) idi. Abdülhamit'in şehzade iken ayda bin lira maaşı varmış. Ama maaşlar düzgün olarak verilmediği için Abdülhamit maaşlarını Mösyö Zarifiye kırdırır, ve bu parayı da onda bırakarak karşılığında faiz alırmış. Ayrıca M. Zarifi Abdülhamide yatırım işlerinde öğütler verir, ve bu işlerde ona aracı olurmuş. Zarifi, sık sık Abdülhamide gelip görüşürmüş. «Sultan Hamit kendisini bu iktisat yolunda teşvik ve tenvireden Mösyö (Zarifi) ye karşı sonuna kadar teveccüh ve muhabbet beslemişti.»¹ O denli ki, yabancı elçiler bazan Sarayda yemeğe çağrıldıklarında Zarifi ve Assani gibi tatlı su frenki bazı sarrafların da birlikte çağrıldıklarını görür ve irkilirlermiş.²

(1) Tahsin Paşa, **Abdülhamit ve Yıldız Hâtıraları**, (İstanbul, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931), s. 11.

(2) Joan Haslip, **The Sultan: The Life of Abdul Hamid**, (London, Cassell, 1958), s. 45.

Görüyoruz ki ikinci dönem tutanaklarında 4 kez Zarifi'nin yolsuzlukları ele alınıyor. Birincisi kaime (kâğıt) para üzerinde yapılan spekülasyon dolayısıyla (II, 84), ikincisi İzmirde palamut öşürü ile ilgili (II, 173-4), üçüncüsü konulan kesin tahıl ihracı yasağına rağmen Zarifiye ihraç müsaadesi verilmesi ve Mösyö Zarifiye ait ve ganimet ilân olunmuş üç İtalyan bandıralı geminin Padişah iradesi ile affı (II, 202), dördüncüsü Çeşmelilerin yine öşür ile ilgili telgrafıdır (II, 396-7). Mösyö Zarifinin öşür işlerine karışması, onun iltizam almasından ileri gelmektedir. Son yakınma dolayısıyla Aydından Menekşelizade Emin Efendi şöyle diyor : «Mösyö Zarifi içinde bulunduğundan tüccar her ne kadar istid'a vermişler ise de vali ıslâh etmiyor.» Menekşeli bu arada, palamut öşürü için Meclisten yazılan kâğıdın da devlet dairelerinde hasıraltı edildiğini belirtiyor. Belki de doğrudan doğruya Padişahın para kesesini ilgilendiren bu sorunların Mecliste açıkça görüşülmesi, Padişahı çok kızdırmıştır diye bir tahmin yürütülebilir. Mebuslar Padişahla Zarifi arasındaki ilişkisi herhalde biliyorlardı, ve Padişah da herhalde onların bildiklerinin farkındaydı. Bu bakımdan Meclisin söz konusu davranışlarını büyük bir küstahlık ve kendisi için tehlikeli bir başkaldırma saymamasına olanak yoktur.

5) Olup bitenler mebuslara bezginlik veriyor ve hükûmet-Meclis ilişkilerini gerginleştiriyordu. Bir yandan heyecanla hükûmet ve yönetim eleştiriliyor, öte yandan durumun düzeltilmesi için bir takım yollar gösteriliyor, ama hükûmet bunların hiçbirine aldırmıyordu. Bu yüzden Yenişehirizade Hacı Ahmet Efendi (Aydın) bir gün şöyle seslenmişti :

«Yenişehirizade Hacı Ahmet Efendi (Aydın) — Mehmed Ali beyin okuduğu cümle tarafından kabul olundu ve tasdik olundu. Hiç diyecek yoktur. Güzel; fakat biz bu sene geldiğimizden bu güne kadar her gün ve bunun gibi sözler çoktur, çok oldu; ancak onların bir semeresini göremedik. Bab-i âlî bizi işitmiyor mu? Yoksa işitiyor da bir hüküm vermiyor mu? Islâh etmek istemiyor mu? Anlamaktan âciziz.» (19 Ocak 1878, II, 169).

Belki de bu bezginliğin yarattığı «battı balık yan gider» ruh hali ile bir kez Suriyeden Gaanem Efendi «Mithat Paşa Hazretlerinin» sürülmesini kürsüden söz konusu ediyor (22 Ocak 1878, II, 184), bir başka kez de Meclis adına şöyle bir tehditte bulunuyordu :

«(...) Değil ki şimdi veliyyünnimetimiz, padişahımız Sultan Abdülhamid Han efendimiz hazretlerinin ihsan eylediği kanun-i esasîde bize bir serbestî verildi ki bundan ziyade serbestî olamaz.

Bir kere muharebe bitsin, müsaleha olunsun da çok söyleyeceğimiz vardır. Bağırıp çağıracağız. Şu vaktin nezaketi hasebiyle kesret-i kelâmdan ihtiraz olunmalıdır.» (24 Ocak 1878, II, 212).

Meclisin tutumuna karşı belki hükûmetin bir tepkisi sayılabilecek bir davranış 30 Ocak 1878 de Mecliste söz konusu olmuştur. *Vakit* gazetesinin Meclisin hükûmete karşı tutumunu eleştiren bir yazısı için Matbuat Müdürü Macit Bey aşırı kertede övücü bir mektup yazmıştı. Gazetede yayınlanan bu mektupta, söz konusu yazının bütün Osmanlı basını için örnek olması gerektiği ileri sürülüyordu. Mebuslar haklı olarak, bir memurun böyle düşünceler açıklamağa yetkili olmadığını belirttiler. Yenişehirlizade sorunun koyumunu yaparken genel olarak Türkçe gazetelere çatarak,

«(...) O derecede ehemmiyet vermek ayıb! Canım, ne olur? Çünkü gazetelerin yazdığı dört şey: O da terciümeden ibaret. Yaptıkları şeyin çoğu yalan: fakat Macid bey gibi resmî bir me'murun böyle tahsin etmesi hey'et-i umumiyyeyi tahkir demektir. Bunu kabul edemem ve etmeyiz.»

diyordu. (II, 259). Ama Macit Bey sonradan özür dilemek için Başkanlığa kendini o denli alçaltan bir mektup yazdı ki, Macit Beyin her zaman gelip açıklamada bulunmağa hazır olduğunu bildirmesine rağmen, bu konu kapatıldı. Özür dileme mektubunun bir yerinde, bundan böyle gazetelerde bir şey yazmaktan «gözünün korktuğu» nu söylüyordu Macit Bey. (II, 387-8).

Ahmet Vefik Paşanın başvekâlete gelmesi, Meclisle hükûmeti hem yaklaştırdı, hem de uzaklaştırdı. 5 Şubat 1878 de Paşa Meclise gelerek

«Şevketlû padişahımız efendimiz kanun-i esasîye daha muvafık olmak üzere bir hey'et-i cedîde-i vükelâ te'sisini niyyet buyurarak riyasetini dahi âcizlerine tevcih buyurdular.» (II, 310) dedi.

Bu tanıtmanın Meşrutiyete pek uygun bir adım olduğunu belirten Kudüs mebusu Yusuf Ziya Efendi, bununla birlikte Sedaret unvanının Başvekâlet olarak değiştirilmesinin Kanun-u Esasîye aykırı olduğunu hatırlatmıştı. Daha önemlisi, yeni kabine kurulurken çıkarılan Hatt-ı Hümayunda, bazı işlerin vekillerin kişisel sorumlulukları kapsamı içinde bulunduğunu, ve bu gibi işlerin onaylanmak üzere Padişaha sunulacağı yazılıydı. Böylece başvekilin haberi ya da oyu olmadan bir vekille Padişah arasında kararlaştırılabilecek bir iş alanı ortaya çıkmış oluyordu. Böyle bir uygulama ile birlikte, Kanun-u Esasînin 27. maddesinde Padişaha tanınan vekilleri tek

tek seçmek yetkisi, başvekilin ya da sadrîâzâmın önemini iyice azaltıp Sarayın devlet işlerine egemen olmasını sağlayacak ve kabine-nin bir kurul olmak niteliğini iyice zayıflatacaktı. Belki Hattın dayanağı olarak 29. md. nin ilk cümlesi düşünülmüştü. Orada, «*Vükelâdan her biri dairesine ait olan umurdan icrası me'zuniyeti tahtında bulunanları usulüne tevfikân icra ve icrası me'zuniyeti tahtında olmıyanları Sadr-ı Âzama arz eder.*» deniyordu. Vekillerin «*icrasına me'zuniyeti tahtında*» bulunan işleri «*usulüne tevfikân icra*» edecekleri dendiğine göre, bunlar önemsiz, sıradan, ya da çözüm yolları belirlenmiş işler olsa gerek. Çözüm yolu belli olmıyan, ya da önemli olan işlerde ise Sadrîâzama gidilecektir. Sadrîâzama bile sorulması gerekmiyen, önemsiz, sıradan, ya da çözüm yolları belirlenmiş işler için Padişahın onaylamasını gerektirmek saçma olacağına göre, bir takım önemli işlerin Sadrîâzam araya girmeden, vekille Padişah arasında kararlaştırılmak istenmesi söz konusu maddenin sözüne uygun olsa bile, ruhuna aykırıdır. Madde saptırılmıştır. Bu ileri sürdüğüm yorum ve çözümleme tutanaklarda yer almamakla birlikte, hükûmetçe tutulmak istenen yolun Kanun-u Esasîye aykırı olduğu belirtilmektedir. (II, 371-2).

d. Toplumsal Konular :

1) Toplumsal konulardan belki en ilginç ve sık sık ortaya atılanı, taşra-İstanbul ikiliğidir. Mecliste parti disiplini diye bir şeyin bulunmaması dolayısıyla mebuslar her türlü konuda hiçbir çekinme duymaksızın kendi kişileri ve yerel çıkarları adına rahatça konuşmuşlardır. Partiler ve parti disiplini bulunsaydı belki mebusların taşra-İstanbul ikiliğini ortaya atmaları partinin İstanbullu kanadınca hoş karşılanılmıyacak ve parti dayanışmasına aykırı sayılacaktı.

İlk örnek olarak ilk yazıda Ahmet Vefik Paşanın Kastamonu mebusu Salim Beye söylediği söz anılabilir (I, 157)). Ayrıca, İstanbul vergi bakımından ayrıcalıklı bir durumda bulunduğu ileri sürülmüştür :

«*Astarcılar kethüdası Ahmet Efendi (İstanbul) — Zannolunuyor ki, İstanbul az vergi verir. İçtiğimiz suya kadar vergi veririz. Galiba taşra halkı suyu bedava içiyor da şimdi bir de pencerelerimize vergi koymak istiyorlar.*

Manok Efendi (Haleb) — Ben, evvelden dedim ki, İstanbul halkını gücendireceğim. Fakat, bu irad, yine sokaklarımızı tevsie, tanzife, tathire sarfolunacak.

Mehmed Ali Efendi (Sivas) — İnşaallah, bundan sonra İstanbul halkı da vergiler verirler de taşra halkı ile müsavî olurlar.

Reis — İstanbul vergisini, verenler bilmezler, alanlar da bilmez ya. Fakat mikdarı seksen bin bu kadar kesedir.» (23 Nisan 1877, I, 157).

Niş mebusu Süleyman Bey savaş için para yardımı konusunda şöyle konuşmuştur :

«(...) ... bu vatan sayesinde servet-ü sâ mân peyda eden ve o sayede tekellüfat-i umumîyye muafiyetine mazhariyetle vatan hizmeti şerefinden şimdiye kadar mahrum kalan İstanbul zenginlerine aid ve begayet müstacel olan iane-i nakdiyye cihetine dair henüz bir gûna fedakârlıkları ve şu sırada ifası farz-ı ayn olan gayret ve himmetleri görülemiyor. Ehemmiyet-i zaman malûmları olmalıdır, izahı ne hacet? Onun için malen, canen bezl-i nakdine-i gayret-ü hamîyyet eden taşra Osmanlılarının aziz ve mukaddes bildikleri vatanın en mukaddes ve merkez-i saltanat olan İstanbul ahâlisinin böyle şereflerden geri kalmamasına dair olan ümid ve intizarlardan kurtulacağımızı itikad ... ederim.» (12 Mayıs 1877, I, 235).

Aynı konuda Medine-i Münevvere mebusu Seyyid Ahmed Efendi şu düşünceleri ileri sürmüştür :

«Bendeniz Medine-i Münevvere ahâlisinden bulunduğum sıfatla değil, Dersaadetin ahvaline vukufum ve hissiyatım sebebiyle arz ederim ki, taşralılara nisbeten buranın her sınıf ahâlisinin, erbab-ı servetinin müşahede ettiğim etvar-ü harekâtı, ahval-i haziranın dehşet-ü ehemmiyet-i sahihasıyla tatbik ettiğimde kayıdsızlıktan başka bir şeyle tevfiik edememek mecburiyetinde kalıyorum. Bu makalatı temhirden maksad-ı âcizanem bu misilli devahinin (büyük belâlar) def'i iane-i külliyyeye mütevakıf olup iane-i külliyye dahi eshab-i yesâr-ü servetin bezl-i nakdine-i hamîyyet eylemesiyle husule geleceği ve gerçi maaşattan bir mikdar şey tenkîhî tarikiyle istihsal-i iane söylenmede ise de maaşattan akça tenzili hazineye akça idhali demek olmayıp masarifi tehvin veya te'cil kabilinden olmasıyla şimdiki buhrana deva-i âcil olamaz.» (22 Mayıs 1877, I, 275).

26 Mayıs 1877 de İntihab-i Meb'usân Kanunu görüşülürken, taşradan İstanbul'a göçenler konusunda şu düşünceler ileri sürülmüştür :

«Bir meb'us — Nakl-i haneye ne mani var?»

Reis — Bazı adamlar var ki memlekette işini gücünü bırakıp zengin olmak hülyasıyla İstanbul'a gelerek boşu boşuna geziyor;

sonra memleketine gidiyor. Halbuki vaktiyle köyündeki işini dahi unutmuş bulunur.

Bir meb'us — Buna muhalefet, hürriyete karşı bir harekettir.

Reis — Hayır, hürriyete karşı değildir.

Bir meb'us — Madem ki İstanbulda bad-ı havâ var. Biraz da taşra ahali hissedar olsun.

Reis — Bir şeyi yanlış anlamamalıdır. Bu nizam taşra ahali-sinden olup bir takım hülyâ ile İstanbulla gelen kesanı açlıktan ölmek muhatarasından kurtarmak içindir. O misilliler burada gelir, serseri gezer. Memleketinde bıraktığı işi de terkedilmiş bulunur.» (I, 295).

14 Haziran 1877 de Erzurumdan Danyal Efendi, Erzurumun savaş yüzünden gördüğü yıkım ve yaptığı esirgemezlikler dolayısıyla ora halkının zorunlu borçlanmadan (istikraz-ı mecburî) istisna edilmesini dilemişti. Buna yine Erzurumdan Hamzasb Efendi bazı noktalardan karşı durmuştur. Arkasından Sivastan Mehmed Ali Efendi şöyle demişti :

«Danyal Efendinin söylediği şeylerden vilâyetlerin hiç birisi geri kalmamıştır. Ale-l-husus Sivas vilâyeti ianeden maada elli bin asker çıkardığına dair lâyhalar göndermişler. Elli bin asker naklolundu. Bir yandan zahire ve saire ve bir yandan da asker sevkolunuyor. Böyle hizmetlerde can-siparane hizmete herkes mecburdur. Hiç bir vilâyet müstesna tutulamaz. Yalnız İstanbul müstesnadır. Kusuru kâffesi verir' (umum tarafından alkışlanır).» (I, 369).

Yukarıya alınan parçalardan da anlaşılacağı üzere, taşralılar için İstanbul, taşranın zenginliğini alıp sömüren, buna karşılık çeşitli ayrıcalıkları olan, herhangi bir esirgemezlikten kaçınan, bir de üstelik İstanbulda oturmanın nimetlerini başkalarıyla paylaşmak konusunda son derecede kıskanç ve cimri davranan bir asalaklar yatağıdır. İstanbulun taşraya ve taşralılara karşı tutumu, o son kertede tok sözlü ve nobran İstanbullu, Ahmet Vefik Paşanın sözleriyle pek güzel belli olmaktadır. Paşa, «yeteneğiniz (kabiliyetiniz) varsa siz de bizim gibi adam olun» demektedir. Bu pek zalim ve düşüncesiz görüş aslında bütün İstanbulun ve İstanbullu Osmanlıların görüşüdür. Osmanlı dizgesi (sistemi) yalnızca başkent edindiği yerleri güzelleştirmek ve bayındır kılmak için çabalar harcıyor, başkent dışındaki yerlerle o denli ilgilenmiyordu. Bursa, Edirne, İstanbulun Osmanlı sanat yapıtlarının topladığı üç kent olması rastlantı değildir. Bu bakımdan pek anlamlıdır Halep mebusu Ma-

nok Efendinin 21 Haziran 1877 de «Galata önündeki kırık köprü-
nün Haleb vilâyeti dahilinde kâin Birecik kazâsına naklolunarak
orada Fırat nehri üzerine temdid ve vaz' edilmesi» ni önermesi.
(I, 390, 14 Haziran 1293, Vakit'ten).

2) Osmanlı mebuslarının savaş ve askerlik konusunda ileri
sürdükleri bazı düşünceler ilginçtir. Çünkü bunlardan bazıları, kla-
sik Osmanlı görüşlerine aykırı sayılabilir. İkinci dönemde Padişa-
hın açış söylevine verilecek cevap görüşülürken, mebuslardan biri-
si bütün askerlerin ödevlerini yapmadıklarını, yolsuz davrananla-
rın varolduğunun belirtilmesini istiyor. Buna karşı Suriyeden Halil
Gaanem Efendi,

«Ayniyle kabul edelim. Zaten elimizde askerimizden başka bir
sermayemiz yoktur.» (31 Aralık 1877, II, 35)

diyor. Bu sözlerde ne denli acı bir yakınma bulunduğu apaçıktır.

Bunun gibi, Aydından Emin Efendi,

«Vakiâ gavgâ bin türlü mazarratı mucip olduğundan sevilir bir
şey değilse de Rusyanın daima emr ü nehyi tahtında bulunmakta
bir muharebeden pek çok ziyade mazarratlar melhuz olduğun-
dan ... millet uğruna ölmek cümleinin nazarında hayırlı görünmüş-
tür.»

diyor. (3 Ocak 1878, II, 70). Burada da pek duyarlı ve işbilir bir
söyleyişle savaşın kötü bir şey olduğu, ve Rusya ile savaşa girilmiş
olmasının ancak «ehven-i şer» olarak kabul olunduğu belirtiliyor.

Diğer bir olay Suriyenin iki il — Lübnan ve Suriye — olarak
bölünmesi konusunda geçmiştir. Bir mebus Beyrut mutasarrıfı Raif
Efendinin galiba valilik istediğini ileri sürmesi üzerine, Tunadan
Aliş Paşa şunları söylemiştir :

«Efendim, şimdiki vakitte o kadar müşir ve valilerimiz var.
Mutasarrıflık ister. Onu da bulamayacaklar. Bunlar yarın oraya,
onun yerine bir müşir gönderilecek; Saydaya da; kazalara da gön-
deririz. Herkesin gönlü olur, buna hâcet yok.» (29 Ocak 1878, II,
253).

Böylece yenilgilerin başta Osmanlı yönetici katlarına - yani
seyfiye, kalemiye, ve ilmiyeye - etki yaptığına parmak basılmış olu-
yor. Öyle ya, Osmanlı Devletinin savaş sonunda bir ilini yetirmesi
belli sayıda imam, kadı, mutasarrıf, kaymakam, mektupçu, subay
v.s. için iş yitimi, açıkta kalmaları demektir. Öyleyse Osmanlı top-
raklarının elden çıkması iç bozukluklardan ileri geldiği gibi, iç
bozuklukların da bir nedeni toprakların elden çıkması olmuştur.

3) Ülkenin nasıl kalkındırılacağı konusunda da birçok düşünceler ileri sürülmüştür. Yanyadan Abdül Bey 14 Ocak 1878 de şöyle anlatıyordu durumu :

«(...) Hususa cennet-mekân Abdülmecid Han hazretlerinin vaz' buyurdukları tanzimat-i hayriyye devlet ve milletin terakkisini ve istikbalini te'min eder bir âdil nizam idi. Çi fayda ki maarifin fıkdanı cihetiyle me'murların adem-i iktidarı veyahut kayıtsızlığı tanzimat-i hayriyyeden me'mûl (beklenen) olunan terakkiyat tamamiyle müşahede olunmadı. Muahharan bunca nizam neşrolundu, ... Devlet ve milletin ruhu mesabesinde olan maarif nizamnamesi neşrolundu; mekteb denilecek, nümunelik için olsun, bir mektebimiz vücade gelmedi. Turuk (yollar) nizamnamesi tâmîm olundu, hazine-i devlet ile ahalinin milyonlarla liraları sarf olundu : Beş saatlik olsun bir araba yolu vücade gelmedi! Va kıs alâ zâlik...» (II, 144).

Abdül Beye göre bir devlet ve milletin esası «*maarif-i kâmile ve nizamat-ı âdile ve bunları icra edecek me'murîndir.*» Söylediğine bakılırsa Rumelide ve bu arada Arnavutlukta, okulu ya da imamı bulunan tek bir köy yoktur.

19 Ocak 1878 de Aydından Yenişehirizade Hacı Ahmet Efendi ile Halepten Sadi Efendi Devletin Tanzimattan bu yana ilerleyip ilerlemediği konusunda tartışmışlardır. Sadi Efendi ilerleme olduğunu ileri sürüyordu. Buna karşı Ahmet Efendi şöyle konuştu (meslek sistem, siyaset anlamındadır) :

«*Bendeniz (meslek) dedim; Sadi Efendi terakkiyattan haber veriyor. Terakki etmiyor değil. Terakkiye kabiliyet var; mâdem ki beşeriz; kendine Allah akıl ve idrâk vermiştir. ... eğer meslek bida-yet-i teşkilâtta olmuş olaydı şimdiye kadar mülkümüz bir derecede bulunacak idi ki bütün Avrupalılar gıpta edecekler idi; hâlâ daha İzmirde işkenceler oluyor. Ne bakan var, ne eden var : Emval-i devleti sirkatten başka .... Efendiler de kendi memleketlerinden haber versinler. (Hey'etçe tasdik).*» (II, 168).

İlerlemenin doğal sayılması, aydınlanmacı görüşlerin hayli yaygın olduğunu gösteriyor. Geleneksel bir görüş, Hulefayı Raşidin ya da Kanunî çağını en ileri çağlar olarak göstermekle yetinir, bugünkü yaşayışı düzenlemek bakımından belki kıssadan hisse çıkarmaya kalkışır.

4) Özellikle ikinci dönemde dinle ilgili konular hayli tartışılmıştır. Bu arada Vilâyat Nizamnamesi görüşülürken il yönetim ku-

rullarına ruhanî başkanların üye olmasına Sofyadan Feyzi Efendi karşı gelmiş, ve hükûmetin «*emr-i cismani*» olduğunu ileri sürmüştür. Ama müftülerin de gerekli görüldükçe, yani şeriatle ilgili konularda çağrılmasını kabul etmişti. (24 Nisan 1877, I, 166).

Yukarıda Adanadan Kozanlı Mustafa Efendinin memurların düzelmesini okullardan değil de dinden beklediğini gördük. (II, 170).

Dinle ilgili diğer bir nokta Redif Paşanın - ileri sürüldüğüne göre - haksız olarak sürdüğü Mahir Bey ile ilgilidir (yukarıda, c bölümü). Bu konu Genel Kurulda görüşülürken Konyadan Mehmed Efendinin Mahir Bey aleyhinde söylediği şeylerden biri de «*.. Konyaya geldiği halde hıristiyan mahallesinde bir evde*» oturmasıydı. Demek ki bir müslümanın hıristiyan mahallesinde oturması hoş görülüyor ve bu nokta da diğer hıristiyan mebusların önünde açıklanabiliyormuş. (22 Ocak 1878, II, 183).

24 Ocak 1878 de Yanyadan Mehmet Ali Bey taşınmazlar hukukunun dince düzenlenmiş olmasına, yani şeriata saldırarak,

«*(...) Emlâkte neden hıristiyan vasiyeti başka, islâm vasiyeti başka olsun? Dinin mala medhali yoktur. Din ahret içindir. Öldüğümüzde zaten beraberimizde yalnız bir kefen alacağız.*» (II, 207). dedi. Bu sözlere karşı «sağ» kanattan oldukları anlaşılan Maraşlı Sadi Efendi (Halep), Hersek Müftüsü Sıtkı Efendi (Bosna), Hafız Mahmud Efendi (Mâmûretül'azîz), Kozanlı Mustafa Efendi (Adana), Nafi Efendi (Halep), Mecidiye Mehmed Efendi (Konya) itiraz etmişler ve layihanın incelenmek üzere encümene verilmesini bile istememişlerdir. Birçok gürültülere yol açan Mehmet Ali Beyin layihası sonunda encümene havale edilebilmiştir. Maraşlı Sadi Efendi şöyle diyordu :

«*(...) Diğeri ki akar ve arazi ve emlâk fıkraları ... Bunların bir ciheti cihet-i şer'îdir, bu milleti-i islâmiyyenin umumunun kabulü tahtındadır. Hâşâ, biz oraya bir itiraz etmeyiz, hiçbir şey söyleyemeyiz, dinen mâzuruz orayı söylemeğe ...*» (II, 208)

Ayrıca kendisi Osmanlı Devletinde okul bulunmadığını, cehaletin yaygın olduğunu kabul etmediği gibi, «*Avrupanın ulûm ve fînun-i hikemiyyeyi mukaddem evlâd-ı arabdan aldığı*» nı da bir övünme vesilesi saymıştır.

11 Şubat 1878 de Aydından Menekşelizade Emin Efendi ilmiyyenin düzeltilmesi yolunda uzunca bir demeç vermiş ve bu uğurda

bazı çözüm yolları göstermiştir. (II, 381-2). Düzeltmelerin gerekliliği görüşüne sağ kanat mebusları da katılmıştır. Halepten Nafi Efendi, sarıklı mebuslardan bir kurul yapılarak layihanın incelenmesini, sonra da bir yasa tasarısı hazırlanmak üzere ilgili başvuracağına gönderilmesini önermiştir. (II, 383). Dikkati çeken bir nokta da, sağcı mebusların, ilmiye içinde yapılagelen yolsuzlukları anlatırlarken, bir yandan da ulema arasında çok değerli kişilerin bulunduğunu, ve bunların haklarının yenmiş olduğunu belirtmeleridir.

5) 31 Ocak 1878 de Doğu Anadoluda Kürtlerin oturduğu bölgeyle ilgili olarak bir görüşme yapıldığını görüyoruz. Konu, Çemişkezek halkının bir dilekçesi üzerine açılmıştı. Konuşmalardan neler düşünüldüğü konusunda ilginç bilgiler elde ediyoruz :

«*Hafız Mahmud Efendi (Mâmuret-ül-azîz) — Bu Dersim ahalisi öteden beri eşkiyalıktır... Bunların terbiyeleri lâzımdır. Bunlar devlete bir nefer asker vermezler. Devletin şu halde onların verecekleri askeri Mâmuret-ül-âzîz veriyor; bununla beraber bunlar bu sene, geçenlerde, nehr-i Fıratı geçerek etmedikleri zarar ve ziyan kalmadı .... Ebeden vergi de vermezler, efendim. Dersim kaymakamlığı teşkil olundu. Orada bir kaymakam resmen oturur. Hiçbir iş yapamaz; ne vergi alabilir, ne birşey ...»*

Ama Erzurumdan Giragos Efendi sorunu başka bir açıdan ele almaktadır :

«*(...) Yalnız şurasını ifade edeyim ki Dersim bizim me'murların bir hazinesi makamında! Bizim me'murlarımız istemiyorlar ki Dersim ıslah olsun! Yoksa Dersim'in yirmi otuz kimseden maada kalan ahalisi koyun sürüsü gibi, bir tek adam önüne katmış olsa hepsini istediği yere kadar götürür. Tensip ederseniz, güzelce arz edeyim, efendim.»* (II, 276).³

(3) Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanındaki görüşmeleri Derebeyi Devlet (Osmanlı hükûmeti), Yabancı Sermaye (Avrupa emperyalizmi) ve Yerli Sermaye (eski tefeci-bezirgân sermayenin daha çağdaşlaşmış) temsilcileri arasında bir çatışma olarak yorumlayan iktisadî-toplumsal yanı ağır basan ilginç bir görüş için bk. Hikmet Kıvılcımlı, **Türkiyede Kapitalizm**, c. 1 (İstanbul, Mete Matbaası, 1965), s. 30-47. Bu açıdan bakınca, Meclise araverilmesi, derebeyi devletin, sermaye temsilcilerini siyasal haklardan yoksun ederek, onlarla alış verişi daha «özel», yani kendine biraz olsun daha elverişli bir düzeyde yürütmek (tabii bu ancak iç siyaset alanında böyle olabilirdi) isteğine bağlanabilir.